

«ZƏNGƏZUR» TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI HAQQINDA**İ.M.BAYRAMOV***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

«Zəngəzur» toponiminə qədim Azərbaycan mənbəyi olan M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində rast gəlirik: «Onlar Sünikdən (Zəngəzurdan) Bəncamin adlı tərcüməçini dəvət etdilər» (1, s.33).

Zəngəzur Azərbaycanın Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonlarını, indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanın Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri rayonlarının ərazilərini əhatə edir. Zəngəzur coğrafi anlayış mənasında bütöv bir zonanı əhatə edən inzibati ərazi bölgüsünün adı kimi XIX əsrin ortalarından işlənməyə başlamışdır. XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra inzibati ərazi vahidlərinin adları dəyişdirilmiş, quberniyalar və quberniyalara tabe olan qəzalar yaradılmışdır. Zəngəzur ərazisi Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil edilmişdir. 28 may 1918-ci ildə yaradılan Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə də Zəngəzur inzibati vahid kimi Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzası adı ilə Azərbaycanın ərazisinin daxilində olmuşdur.

«Ermənistanın bütün tarixi ədəbiyyatında, xüsusilə Ermənistan Sovet Ensiklopediyasında Zəngəzur və ona daxil olan rayonlar Ermənistanın qədim ərazisi adlandırılır. Alban yazılarından ibarət olan kitabələri öz qədim əlifbaları olan qrabarla əvəz edərək, daşlar üzərində olan alban xaçlarını Qriqoryan xaçı adlandırıb bu yalanları əsaslandırmağa çalışırlar» (2, s.121). Qədim dövrə aid tarixi abidələrin Zəngəzurdə yaşayan Azərbaycan türklərinə məxsus olduğu halda, ermənilər tarix boyu onların üzərində əməliyyatlar aparmaqla erməniləşdirməyə çalışmışlar.

Qafan rayonunun Vəng kəndinin, Sisyan rayonunun Urud kəndinin ərazisindəki tarixi abidələri ermənilər mənimsəmişlər. Qafan rayonunun Vənd kəndinin ərazisində yerləşən abidənin üzərində yazılmışdır: «Bu abidəni Alban çarı Sənəkərinin qızı... 913-cü ildə tikdirmişdir» (2, s.122). Zəngəzurdakı Urud kəndində olan iki orta əsr abidəsi də diqqəti xüsusilə cəlb edir. Sənduqə formalı birinci qəbir daşının üzərində ərəb dilində yazı həkk olunmuşdur. Yazının tərcüməsi belədir: «Allah, Məhəmməd, Əli Üğvan (ağvan) nəslindən olan kəndxuda oğlu Əmruqəl, ramazan ayı, 883-cü il» (miladi tarixi ilə 26.XI-25.XII.1478-ci il). Bundan yüz il sonra düzəldilmiş qoç heykəlli başqa bir daş üzərində ərəb əlifbası ilə Azər-

baycan dilində yazılmışdır: «Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı Allah, Məhəmməd, Əli, Uğvan (ağvan) nəslindən iftixar... 986-cı il (miladi tarixi ilə 1578-1579-cu illər), yoxdur bu dərdimə çarə» (3, s.13). Bu tarixi abidələr aydın şəkildə göstərir ki, Zəngəzurda tarixən yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Buralarda ermənilər XIX əsrin II yarısından məskunlaşdırılmışdır.

«Zəngəzur» sözünün etimologiyası müxtəlif cür izah edilmişdir.

Erməni müəllifi Q.O.Karapetyan, tərtib etdiyi «Армянские легенды и предания» əsərində Zəngəzurun mənası ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər olduğunu göstərir və bu rəvayətlərə elmi don geyindirməyə çalışır.

Birinci rəvayət. Əmir Teymur hələ Araz çayını keçməmiş onun yanına Mher adlı bir işxan (erməni) gələrək deyir ki, Əmir Teymurun ömrü uzun olsun. Mən gəlmişəm ki, sizə xidmət və kömək edim.

Teymurun ona «necə kömək edə bilərsən?» sualına işxan belə cavab verir: «Necə ki, Xot kəndindəki monastrda zəng var, siz bu ölkəni tuta bilməyəcəksiniz». Düşmən hücum edərkən tez monastrın zəngi çalınır. Əhalini düşməne qarşı mübarizəyə çağırırlar. Əmir Teymur bir az fikirləşdikdən sonra deyir: «Get, zəngi sündür. Sənə çoxlu qızıl və vəzifə verərəm. Həmin şəxs bir neçə nəfərlə birlikdə gecə zəngin altında ocaq qalayır, zəngin səsinə eşitməz edir. Əmir Teymur öz ordusu ilə Araz çayını keçərkən monastrın rəhbəri zəng çalanı yanına çağıraraq əmr edir ki, kilsənin zəngini çalsın. O, nə qədər çalışır, zəng çalınsa da, səsi çıxmır. Zəng çalan monastr rəhbərinin yanına qaçır və deyir ki, çox təəssüf. Zəngin səsi çıxmır. Əmir Teymur həmin gecə ölkəni tutur. Kəndin sakinləri bundan təəccüblənir və bir-birindən soruşur: «Niyə zəngi vurmadılar. Bir neçəsi cavab verir: «Zanqı zure, zanqı zure» («Təəssüf ki, zəng çalınmadı»).

Bundan sonra mahalın adı Zəngəzur adlanır.

İkinci rəvayətə görə, Vorotan dərəsində (Zəngəzur ərazisindədir) çoxlu kənd və hər kəndin bir, hətta bəzilərinin iki kilsəsi olmuşdur. Səhər tezdən zəng çalınanda dərə zəng səsi ilə dolardı. Kim kilsədə bütün zənglərin dalbadal çalınmasını eşidirsə, deyirmiş: «Zanqı dzore, zangi dzore» («Dərə zəngi»). Bundan sonra mahal Zanqedzor adlanıb. Zaman keçdikcə Zanqedzor Zəngəzur kimi sabitləşmişdir.

Üçüncü rəvayətə görə, Tatev monastrı tikilərkən böyük bir zəng də asırlar. Zəng o qədər güclü səs çıxarırmış ki, çalınanda mahalın hər yerində – dağında, dərəsində eşidilərmiş. Əhali deyirmiş: «Es inç zor zanqe («Necə də güclü zəngdir!»).

Bununla bağlı Zanqızor və ya Zəngəzur adı yaranıb (4, s.22-23).

Yuxarıda Zəngəzur coğrafi adının mənşəyi ilə bağlı deyilənlər elmi həqiqətdən tamamilə uzaqdır.

Azərbaycanşünaslıqda da «Zəngəzur» toponiminin etimologiyasına toxunulmuşdur.

B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayev Zəngəzur toponiminin mən-

şəyi ilə bağlı yazırlar: «Zəngəzur» – Albaniyanın tarixi Sisakan əyalətinin sonrakı adı. XIV əsrdən məlumdur. Mənşəcə Zəngə Anadoluda yaşamış nüfuzlu kürd tayfasıdır. XVI əsrin əvvəllərində qızılbaşlara qoşulmuş, kürd mənşəli türkləşmiş Zəngi tayfasının adındandır. Dağlıq Şirvanda Zəngi yurdu və Zəngi dağı toponimləri var. Zəngə kürd tayfasının adından və ermənicə zur (dzor) «də-rə», «vadi» sözündən ibarətdir» (5, s.262).

«Azərbaycan toponimləri» lüğətində Zəngəzur silsiləsi oroniminin izahından bəhs edilərkən göstərilir ki, Zəngəzur oroniminin dəki zəngi komponentinin qədim fars dilində işlənən səng (daş, qaya) sözündən ibarət olması ehtimal edilir (6, s.236).

V.Əliyevin fikrincə, Zəngəzur əvvəllər Zəngi dərəsi adlanmış, zaman keçdikcə ərazi Zəngəzur kimi tanınmış və toponim zəngi türk tayfası adı ilə erməni dilində dərə mənasında işlənən «dzor» sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir (7, s.222-225).

Musa Urud «Zəngəzur» kitabında Zəngəzur toponiminin mənşəyinə də toxunmuş və kitabın birinci hissəsində «Zəngəzur sözü nə deməkdir?» bölməsini məhz Zəngəzur toponiminin etimologiyasına həsr etmişdir (8, s.29-34). M.Urudun fikrincə, «Zəngəzur» toponimii bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən Zəngi tayfalarının adı və ərəblərin bu ərazilərə gəlişi ilə bağlıdır. Ərəbcə «sur» daş-divar, qala, bürc deməkdir. Çox döyüşkən və azadlıq sevən bu tayfa ərəblərə qarşı axıradək mübarizə aparmış, şübhəsiz ki, bu illərdə onlarca qalalar, istehkamlar tikərək, düşməne qarşı mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmişlər (8, s.30-31). Göründüyü kimi, Musa Urud «Zəngəzur» toponiminin ikinci komponentini təşkil edən zur sözünü erməni dilində dərə mənasında işlənən dzor sözü ilə yox, ərəb dilində daş, qaya mənasında işlənən sur topoformantı ilə bağlayır. Bu, müəllifin yozumudur. Zəngəzur Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqları olduğu üçün toponim də Azərbaycan dili ilə izah olunur. Zəngəzur iki komponentdən ibarətdir: Zəngi və zur. Toponiminin birinci komponenti zəngi tayfa adını əks etdirir. Zəngi tayfası ilə bağlı müxtəlif fikirlər var.

B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayev «zəngi» etnonimini «zəngə» formasında götürür və onu kürd mənşəli türkləşmiş tayfa hesab edirlər (5, s.262). V.Əliyev F.Şümərə əsaslanaraq zəngi tayfasını oğuz tayfasının bir qolu hesab edir (7, s.224).

M.Urud «zəngi» etnoniminin türk tayfası olduğunu qeyd edir və eramın əvvəllərindən mövcud olduğunu yazır (8, s.30-31). Müəllifin fikrincə, zəngilərin Zəngəzur ərazilərinə kütləvi köçü Atabəylər dövründə başlamış, Səfəvilərin hərbi yürüşlərində daha da güclənmişdir (8, s.32). Doğrudur, «Zəngəzur» toponiminin formalaşmasında iştirak edən zəngi etnonimi qədim türk tayfalarından biridir. Bu tayfa oğuzların yox, qıpçaq tayfalarının bir qolunu təşkil edirdi. F.Şümər yazır: «Əlcəzair və Suriya hakimləri olan zəngilər də türk məmlük ailəsindən idilər» (9, s.123). F.Zeynalov aydın şəkildə göstərir ki, ərəb ölkələrindəki məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır (10, s.26).

Toponimin ikinci komponentini «zur» sözü təşkil edir. «Zur» dzor sözünün fonetik variantıdır.

«Dzor» sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər var.

Hr.Kpnansyan «dzor» sözünü erməni dilində işlənən söz hesab edərək xalq dilində «dərə» mənasında işlənən tar(a) sözü ilə bağlayır (11, s.97). Halbuki erməni dilində «dərə» mənasında işlənən phor sözü vardır (11, s.106).

R.Yuzbaşov «dzor» sözünün erməni mənşəli söz hesab edir: «... «dzor» termini erməni dilində «dərə», «vadi», «yarğan» məfhumlarını ifadə edir (12, s.69). A.Axundov Azərbaycan toponimiyasında öz əksini tapan «dzor», «zor», «zur» topoforantlarını erməni dili ilə bağlayır: «Nisbətən geniş yayılmış topoforantlardan -dzor, -zor, -zur erməni dilində «dərə» mənasını ifadə edir» (13, s.24).

E.H.Buşuyeva yazır ki, «dzor» sözü erməni dilinə mənsub termdir. «Dərə», «vadi», «böyük dərə», «yarğan» mənalarını bildirir (14, s.66).

E.M.Murzayev də «dzor» sözünün «zor», «zur» variantlarının olduğunu göstərməklə erməni dilinə məxsus coğrafi termin hesab edir (15, s.181).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Musa Urud toponimin ikinci komponentini «zur» sözünü ərəb dilində «divar», «qala», «bürc» mənasında işlənən «sur» sözü ilə əlaqələndirir.

Apardığımız tədqiqatlara və «dzor» sözünün fonetik variantları olan «zur», «zor» sözlərinə əsaslanıb bu qənaətə gəlirik ki, «dzor» mənşəcə erməni dilinə mənsub deyil. Bu söz əsl türk sözüdür.

Qədim türk dilində iki söz var: yar və car. «Yar – «yarğan», «hündür, uca sahil», «dik sahil», «dik qayalar», «sıldırım» (16, s.100), «yarğan», «dərə» mənasını bildirir (17, s.238). «Car» sözü də «yarğan», «dik, uca sahil» mənasında (16, s.100) işlənir.

«Yar» sözü Bənənyar (Culfa), «car» sözü Car (Zaqatala) toponimlərində öz izlərini qoruyub saxlamışdır (18, s.32-33, 89-90). T.Əhmədov «car» sözünü «yar» sözünün dialekt forması hesab edir (18, s. 90).

«Azərbaycan toponimləri» kitabında Zaqatala rayonundakı «car» toponiminin izahında göstərilir ki, «car» türk mənşəli söz olub, «sıldırım sahil, sıldırım dik qaya», «uçurum», «yarğan», «dərə» mənalarında işlənən «yar» sözünün dialekt formasıdır (6, s.549). Göründüyü kimi, «car» sözü ilə «yar» sözü bir-birinə yaxın mənalar ifadə edir.

«Car» sözünü «yar» sözünün dialekt variantı hesab etmək doğru deyil. Bizə görə, «dərə», «yarğan» mənasında işlənən «car» sözü «yar» sözündən daha qədimdir və dialektlərdə özünü qoruyub saxlamışdır. «Yar», «car» sözünün fonetik variantıdır.

Erməni dilində «dərə», «yarğan» mənasında işlənən «dzor», «zor», «zur» qədim türk dilində eyni mənada işlənən «car» sözünün erməni dilində işlənən fonetik formasıdır. Belə ki, car sözü er-

məni dilinin qanun-qaydalarına uyğunlaşdırılıb «dzor» («zor») formasında işlədilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, «dzor» komponentli toponimlər indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanda geniş yayılmışdır: Aqarakadzor (Yeğeqnadzor), Axavanadzor (Razdan), Karadzor (Spitan) və s. Bu qənaətə gəlirik ki, «Zəngəzur» türk mənşəli toponim olmaqla etnotoponimdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kalankatıqlı M. Albaniya tarixi. Bakı, 1993.
2. Əsədov S. Zəngəzur qəzası. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995.
3. Nemətova M., Heydərov M. Nadir tapıntı. «Elm və həyat» jurnalı, 1977, №5.
4. Дорога Мгера. Армянские легенды и предания. (Составитель: Г.О.Карапегян). М.,1990.
5. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.
6. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999.
7. Əliyev V. Zəngəzurdə qalan izimiz. Bakı, 2004.
8. Urud Musa. Zəngəzur. Bakı, 2005.
9. Şümər Fəruq. Oğuzlar. Bakı, 1992.
10. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
11. Капанцян Гр. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван, 1940.
12. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, 1966.
13. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.
14. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. М., 1971.
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1984.
16. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т 3, ч.1. СПб,1905.
17. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
18. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, 1984.

ОБ ЭТИМОЛОГИИ ТОПОНИМА «ЗАНГЕЗУР»

И.М.БАЙРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Одна область Западного Азербайджана, называемого сейчас Армения, называется Зангезур. Зангезур охватывает территории Губадлинского, Лачынского, Зангиланского районов Азербайджана и Гафанского, Горисского и Мегринского районов нынешней Армении.

Топоним Зангезур формулировался на основании имени тюркского племени занги, являющийся одним из ветвей кыпчаков. Слово «зур» в конце топонима является фонетическим вариантом слова «джар», используемое в турецком языке

в значении слова «долина», «овраг». «Зур» используется в армянском языке в форме «дзор». Слово дзор, используемое в армянском языке, является измененной формой древнего турецкого слова «джар».

ABOUT ETYMOLOGY OF ZANGAZUR TOPONYMIES

I.M.BAYRAMOV

SUMMARY

A of the part of West Azerbaijan now called Armenia is Zangazur. Zangazur covers Gubadli, Lachin and Zangilan regions of Azerbaijan and Gafan, Gorus and Megri regions of Armenia.

Toponymies of Zangazur are forms according to the name of zangi Turkish family consisting of one branch of gipchag. “Zur” at the last of the toponymies is a phonetic variant of the word “car” in the meaning of “valley” and “ravine” in the Turkish language. “Zur” uses as “dzor” in Armenian language.